

Gerhard Nijhof

AFSTANDELIJKHEID IN NEDERLANDS SOCIOLOGISCH ONDERZOEK

In twee branches in de Nederlandse sociologie zijn problemen van afstandelijkheid te constateren op het vlak van theorie, data, dataverzameling, meting, analyse en interpretatie. Nijhoff pleit voor een meer nabije sociologie: niet alleen toetsing maar ook ontwikkeling van theorie, beschrijvend (voor-)onderzoek, activering van kijken en luisteren als methode van dataverzameling, kwalitatief vooronderzoek in kwantitatief onderzoek, kwalitatief onderzoek als zodanig en organisatie van de sociologie ook op regionaal en lokaal niveau.

Veel Nederlands sociologisch onderzoek van de laatste jaren wordt gekenmerkt door afstandelijkheid tot het object van onderzoek. Zo'n afstandelijkheid is bevreemdend voor een empirische wetenschap. De sociale werkelijkheid wordt ermee op afstand gesitueerd van de onderzoeker. Deze afstandelijkheid begint vaak met het gebruik van afstandelijk geformuleerde theorie. Maar ook hun data verzamelen deze sociologen vaak op afstand van henzelf. Steeds vaker ook maken zij gebruik van door anderen verzamelde data. Zij raken zo nauwelijks nog verzeild in de situaties waarin de mensen die zij onderzoeken leven. Meetprocedures waarin validiteit niet meer kan worden getoetst, vergroten deze afstandelijkheid nog. Ook analyse en interpretatie worden zo onvermijdelijk tot afstandelijke bezigheden. Deze zes vormen van afstandelijkheid zal ik aan de hand van een beperkt sample uit recente Nederlandse onderzoeksliteratuur zichtbaar maken.

Natuurlijk weet ik dat distantie noodzakelijk is in onderzoek, al is het maar om niet verleid te worden door het incidentele, om irrelevante detaillering, louter beschrijving, en voorbarige generalisatie buiten de deur te houden, en om de spreiding van verschijnselen en de sterkte van verbanden te traceren. Maar nabijheid brengt de onderzoekers toch dichterbij de werkelijkheid die zij willen onderzoeken. Nabijheid levert bovendien beter zicht op de complexiteit en heterogeniteit van de sociale werkelijkheid. Nabijheid corrigeert ook de door theorie en ingesleten onderzoekspraktijken bevooroordeelde blik. Ten slotte kan nabij onderzoek bijdragen aan de ontwikkeling van nieuwe theorie, in plaats van vooral de toetsing van bestaande.

Nabijheid kan worden bereikt met de invoering van kwalitatief onderzoek. Daarom pleit ik voor meer aandacht voor kwalitatieve vormen van onderzoek in Nederland, ook in kwantitatief onderzoek. Zulk onderzoek kan niet alleen dienen voor eerste verkenningen van een te onderzoeken werkelijkheid, maar

ook om bestaande begrippen te keuren en nieuwe te ontwikkelen, om de hypothesevorming niet alleen van theorie te laten afhangen, maar (ook) om de complexiteit en heterogeniteit van een te onderzoeken sociale werkelijkheid beter in beeld te krijgen.

Het gaat mij hier vooral om fysieke, niet om mentale afstandelijkheid. Onderzoekers situeren zich – steeds vaker, zo lijkt het mij – fysiek op afstand van hun object van onderzoek. De sociale werkelijkheid verschijnt dan bemiddeld op het bureau van de onderzoeker. Dat vind ik niet alleen onwenselijk; het lijkt mij ook dat daar wat aan te doen is.

Zes afstandelijkheidsproblemen

De zes vormen van afstandelijkheid die ik onderscheidde, brengen een zestal afstandelijkheidsproblemen.

1 *Afstandelijke theorie*

Wie over een theorie beschikt, of er zelf een formuleert, stelt zich afstandelijk op ten opzichte van de realiteit. Dat is vooral het geval als de theorie zonder binding met de werkelijkheid is ontwikkeld.¹ Zo'n theorie leidt bijna onvermijdelijk tot een geprogrammeerde kijk op de wereld. Onderzoekers die er aan hechten, staan minder open voor wat er in de werkelijkheid gebeurt. Zij laten zich leiden door de blik die de theorie hen opdringt. In vragenlijsten leggen zij hun begrippen ook nog eens op aan hun onderzochten. Het is in de taal van hun theorie dat de geïnterviewden worden ondervraagd.

Omvattende theorieën worden bovendien zelden aan rigoureuze toetsing onderworpen. Het inmiddels klassieke voorbeeld daarvan is Parsons.² Van dit soort afstandelijke theoretici hebben wij er meer: Giddens, Habermas en Luhmann, om een paar te noemen. Zij allen hebben een tijd lang de rol van theoretische hero vervuld. En steeds weer staan er sociologen op wier werk eerder op vermoeden en bewering dan op empirische toetsing is gebaseerd. Bauman, Collins en Furedi zijn daar voorbeelden van.

Theoretische afstandelijkheid brengt ook het risico met zich dat sociologen een zekere gehechtheid ontwikkelen aan 'hun' theorie en daardoor slechts één theorie laten gelden. Zij verdedigen deze en kunnen er moeilijk inbreuken op accepteren. Dat is begrijpelijk, maar er zitten risico's aan deze gehechtheid. Theorie bepaalt de blikrichting en leidt onvermijdelijk tot blikvernaauwing, en bijna altijd tot een zekere blindheid voor wat zich buiten de schijnwerpers van de theorie voltrekt. Het vergt onthechting om zo'n theorie aan toetsing te onderwerpen. De nadelen van zo'n gehechtheid zijn bijvoorbeeld te signaleren onder sommige van de sociologen die de civilisatietheorie van Elias aanhangen.³ Daar is veel adstructie voor aangevoerd, daar zijn

levendige discussies over gevoerd, maar er zijn er maar weinig die de theorie rigoureus aan toetsing hebben onderworpen. Dat kan ook haast niet bij zo'n omvattende theorie. Maar Elias-sociologen hielden zich vaak ook verre van relatief eenvoudige statistische toetsingen van delen van de theorie. Aan de hand van bijvoorbeeld berekening van correlaties tussen indicatoren voor arbeidsverdeling en monopolisering van geweld en indicatoren voor affect-beheersing zou op een weliswaar globale maar relatief eenvoudige wijze niet alleen de houdbaarheid van een centrale hypothese van de civilisatietheorie kunnen worden vastgesteld, maar zou bij correlatie ook de bandbreedte ervan – de hoeveelheid verklaarde variantie – kunnen worden gemeten.

Een bezwaar van afstandelijke theorie is ook dat de aandacht meer op toetsing is gericht dan op ontwikkeling van nieuwe theorie. Dat draagt bij aan een zeker conservatisme in de sociologie. Vaak worden een tijdlang steeds dezelfde theorieën aan toetsing onderworpen. Natuurlijk levert dat soms verificaties en specificaties op en wordt duidelijk onder welke condities de theorie geldt. Zo specificeren Van Tubergen, Te Grotenhuis en Ultee (2001) in hun zelfdodingsonderzoek de theorie van Durkheim. Maar met afstandelijke theorie in het hoofd wordt veel minder de ontwikkeling van nieuwe beproefd.

Een andere vorm van theoretische afstandelijkheid doet zich voor als een socioloog zich de vrijheid toekent zelf aspecten van een verschijnsel te ontdekken. Dat is bijvoorbeeld bij Schinkel (2005) te signaleren. Hij doet beweringen over geweld die maar beperkt door onderzoek worden gedekt: hij bekijkt een foto, heeft een paar gevangenen en scholieren ondervraagd en vermeldt een paar citaten van illegalen, ontleend aan een Dokwerk-documentaire. Inmiddels heeft hij, samen met De Jong (2005), nader onderzoek gedaan naar wat hij 'autotelisch geweld' noemt. Zij hebben een schaal ontwikkeld om dit 'geweld om geweld' te meten. Opvallend echter is dat er in drie van de acht items die de schaal vormen een externe conditie wordt genoemd: 'iemand die (een klap) verdient', 'iemand waar je ruzie mee hebt' en 'iemand die je niet kent'. Dat lijkt me wat veel als je geweld om geweld wilt meten.

Afstandelijke theorie leidt uiteindelijk tot een traditionalistische sociologie waarin onderzoekers volgens sjablonen naar de sociale werkelijkheid kijken. Een hypothese wordt nog wel eens verworpen, maar een theorie zelden. Afstandelijke theorieën blijven het sociologisch discours daarom vaak lang overheersen. Dat heeft ons blijvend gedistantieerde sociologen opgeleverd die zich niet met empirisch onderzoek bezighouden.

2 *Afstandelijke data*

Soms is niet alleen de theorie afstandelijk, maar ook de onderzoeksdata. Historische sociologen bijvoorbeeld gebruiken documenten. Zulke sociologen moeten vertrouwen op mensen die in de tijd van de documenten leefden en op hun wijze van interpreteren. Zij lopen het risico niet de culturele context

te kennen in de taal waarvan de documenten werden opgesteld en met behulp waarvan zij nu gelezen zouden moeten worden.⁴ Soms zelfs baseren zij zich op tertiaire geschriften: boeken over boeken. Dat doet bijvoorbeeld De Swaan in zijn *Zorg en de Staat*.⁵ Hij karakteriseert zijn boek daarom als het resultaat van 'quartair' onderzoekswerk. Zulke sociologen moeten vertrouwen op de dataverzameling door andere onderzoekers en vaak ook op de interpretaties die deze aan de data gaven.⁶

Afstandelijkheid is er ook bij onderzoek met geregistreerde data. Zulke data zijn niet door de onderzoeker zelf geregistreerd, maar door anderen, functionarissen meestal. Hún categorieën zijn bepalend voor de registratie, niet die van de sociologische onderzoeker. Het gebruik van registratiedata is al een oud probleem in de sociologie. In 1967 al formuleerde Douglas een theoretische kritiek op zulk onderzoek. Wat later verscheen een empirische kritiek van de Engelse socioloog Atkinson (1978). Hij liet op grond van onderzoek zien hoe complex de officiële etikettering als zelfdoding in Engeland tot stand komt. Er blijken mensen van verschillende professie bij betrokken: artsen en juristen. Elk blijkt een eigen vertoog in de beoordeling van verdachte sterfgevallen te laten gelden. Artsen zoeken naar een ziekte of stoornis als mogelijke verklaring voor de dood.⁷ Juristen hanteren een schuldvertoog en bekijken of er mogelijk van moord sprake is. Na gezamenlijk beraad wordt dan 'most convenient' tot zelfdoding besloten. Zulke zelfdodingsregistraties blijken dus geen afbeeldingen van een gegeven realiteit, maar constructies die langs de weg van complexe etiketteringsprocessen tot stand komen.

Daar komt nog bij dat voordat registratie aan de orde is, er al andere mogelijke foutenbronnen zijn. Zelfdoding is een daad, die als zodanig moet worden opgemerkt. Dat kan om verschillende redenen achterwege blijven.⁸ De ontdekking van een zelfdoding kan door familie worden verhinderd.⁹ De daad kan door het etiket 'moord' worden afgedekt, of verscholen gaan achter een auto-ongeluk. Zelfs een nagelaten brief blijkt in het onderzoek van Atkinson soms multi-interpretabel. Dit alles maakt dat het onduidelijk is wat onderzoekers eigenlijk in handen hebben als zij met registratiedata werken. Dit – met het gegeven dat registratiepraktijken in nagenoeg elk land verschillend zijn – maakt duidelijk dat een zelfdodingsonderzoek dat zich op geregistreerde data baseert heden ten dage niet meer met goed recht kan worden gedaan. Maar hedendaagse zelfdodingsonderzoekers als Van Tubergen, Te Grotenhuis en Ultee (2001) laten zich aan deze kritiek weinig gelegen liggen. Zij werken aan theorieontwikkeling, maar accepteren de zwakke methodische status van hun data.¹⁰

Hetzelfde geldt voor criminaliteitsonderzoekers. Ook zij maken vaak van geregistreerde data gebruik. Zo doen Van Schellen en Nieuwbeerta (2007) onderzoek naar de invloed van dienstplicht op criminele carrières zoals die zijn geregistreerd.^{11,12} Geregistreerde criminaliteit is echter een complexe variabele. Deze wordt door op zijn minst door drie componenten gevormd:

een act van iemand, de arrestatie daarvoor door een politionele instantie en de veroordeling van de betreffende persoon door een gerechtelijke. Als één van deze achterwege blijft, is er van een geregistreerde criminele act geen sprake. In onderzoek met een dergelijke complexe afhankelijke variabele blijft dus onduidelijk wat er wordt onderzocht, en dus ook wat er wordt verklaard. Is de criminaliteit bijvoorbeeld het gevolg van selectieve aandacht van de politie voor mensen uit de lagere strata, of voor mensen uit wat al probleemwijken heten, of van ongelijkheid in kansen op veroordeling?¹³

Sociale verschijnselen onderzoeken aan de hand van registratiedata, zonder zich te bekommeren om de wijze waarop de data tot stand zijn gekomen, is wetenschappelijk niet meer acceptabel.¹⁴ Juist omdat geregistreerde data niet betrouwbaar bleken, gingen Chicago-sociologen de straat op (zie: Bulmer 1984: 90). Aanvankelijk onderzochten ook zij sociale problemen met data die op registraties waren gebaseerd. Zo vonden Faris en Dunham (1939) ongelijkheid in de verdeling van geregistreerde psychiatrische opnames over de wijken van Chicago. In hun boek leveren zij echter al kritiek op hun data en wijzen zij als etiketteringstheoretici *avant la lettre* op de sociale signatuur van de registratiepraktijken.¹⁵

Maar op de straat van de Chicago-sociologen hebben Nederlandse sociologen zich nooit erg thuis gevoeld. Zij vonden er al heel snel een remplaçant voor: het gestandaardiseerde interview, liefst grootschalig, en daarom door anderen uitgevoerd. Sinds *The American soldier* (1949) is dat in de sociologie dé onderzoeksmethode geworden, vooral toen de wiskundige statistiek die methode ook nog status verschaftte.

3 Afstandelijke dataverzameling

Ook interviewdata worden echter vaak niet in eigen confrontatie verzameld.¹⁶ Ontwikkelingen in het interviewbedrijf hebben onderzoekers steeds meer op afstand geplaatst. Vroeger waren zij nog degenen die de interviews organiseerden en er op zijn minst een deel van zelf deden. En waar zij ze niet zelf deden, zaten zij er bovenop. Zij hoorden van dag tot dag de *side-story's* over de geïnterviewden. Zij wisten van hun huisvesting, van hun beroep, al was het maar omdat zij naar sociale stratificatie ingedeeld moesten worden, iets waar vaak aanvullende informatie van de interviewer voor nodig was.

Maar de laatste jaren worden de data meestal op afstand van de onderzoekers verzameld. Interviews worden uitbesteed, hun data krijgen zij aangeleverd. Bij grotere surveys hebben zij zelden nog voeling met de onderzoekspraktijk en dus ook niet met degenen die voorwerp van hun onderzoek zijn. Dat betekent dat zij zich moeilijk nog een levensecht beeld kunnen vormen van de onderzochten.

En recent gaat het nog verder en gebruiken sociologen databestanden die geheel door anderen zijn samengesteld, soms ook van buitenlandse origine.¹⁷

Een voorbeeld is de studie van Van Tubergen (2005) over de integratie van migranten in 19 landen. Hij baseert zijn analyses op data die elders door lokale onderzoekers zijn verzameld, op grond van interviews door plaatselijke interviewers, in hun taal. Zulke vormen van dataverzameling zetten onderzoekers niet alleen op afstand, maar ook op achterstand. Zij weten niet precies welke betekenissen de buitenlandse onderzochten toekennen aan wat zij hebben gezegd.

4 Afstandelijke meting

Meetprocedures zijn in kwantitatief onderzoek noodzakelijk. Maar met afstandelijke meting wordt de sociale werkelijkheid versimpeld. Dat het onvermijdelijk is, maakt het niet minder nodig op de nadelen ervan te attenderen.

Een eerste is dat in zulk onderzoek verschijnselen altijd in een getal moeten worden ondergebracht. Een getal vereenvoudigt de complexiteit. Het complexe proces van afstand nemen van een school bijvoorbeeld wordt tot een cijfer voor schooluitval. Ingewikkelde processen van migratie, ontworteling en hervestiging, worden gereduceerd tot één enkele maat voor integratie. Zo'n getal kan de sociale werkelijkheid maar beperkt weergeven.

In de kwantitatieve sociologie is de meting van de sociale werkelijkheid bijna altijd indirect. De sociale werkelijkheid wordt onderzocht via vragenlijsten en interviews. De antwoorden zijn vaak vooraf gestructureerd. Eén code versimpelt ook de sociale werkelijkheid.

Antwoorden zijn bovendien geïsoleerde antwoorden. Zij zijn niet ingebed in een verhaal waarin het antwoord in een voortgaand proces van betekenisgeving langzamerhand gestalte krijgt, als het dat al krijgt. Een voorbeeld. In mijn analyse van één antwoord op een open vraag naar de betekenis van zwangerschap bleek de respondent haar antwoord steeds weer te herformuleren om uiteindelijk in onzekerheid te eindigen (Nijhof 1997). Hoe aan zo'n antwoord één code te geven? Wat doet een onderzoeker als hij dat wel doet? Op zijn minst versimpeling van de sociale werkelijkheid, en hier zelfs verdraaiing. Survey-sociologen gaan zo voorbij aan differentiatie in betekenis die de onderzochten zelf toekennen.

Zo'n socioloog onderzoekt een bemiddelde werkelijkheid. In een onderzoek naar veranderingen in de houding van Nederlanders ten opzichte van de Europese Unie vragen Huijts en De Graaf (2007) zich af welke vraag die houding het beste meet. Zij menen dat de vraag of de respondenten het 'lidmaatschap van de Europese Unie ondersteunen' een sterkere meting oplevert dan een vraag naar de 'wenselijkheid van de Unie', omdat het lidmaatschap voor mensen dichterbij en minder abstract is dan het Europese integratieproces. De onderzoekers hebben echter geen (voor-)onderzoek gedaan naar wat de houding van mensen ten opzichte van Europa toentertijd inhield, welke betekenissen er in werden verdisconteerd, terwijl bij het referendum voor de

oppervlakkige waarnemer al zichtbaar werd dat de oordeelsvorming over de Unie een complex proces was.

Een probleem van afstandelijk surveyonderzoek is ook dat heterogeniteit wordt buitengesloten. Vaak resulteert dat in een te eenduidige weergave van de meningen en gedragingen van mensen. De meest eenvoudige vorm van meting, het toekennen van een begrip aan iemand en vervolgens het optellen van deze mensen, kan al heterogeniteit verdoezelen. Onderzoekers die een categorie als 'migrant' gebruiken, miskennen bijvoorbeeld de verschillen tussen een Chinese die hier studiemogelijkheden zoekt en de Marokkaan uit het Rifgebergte die betere levensomstandigheden zoekt. Zo suggereren sociologische categorieën een beeld van eenduidige feiten. De sociale werkelijkheid als gedifferentieerde en heterogene betekenisconstructie wordt in zulk onderzoek ontkend. In mijn kwalitatieve onderzoek naar de houding van mensen met epilepsie ten opzichte van de beheersbaarheid van hun aanvallen vond ik bijvoorbeeld meer heterogeniteit dan homogeniteit (Nijhof 1998a). Mensen uitten er nagenoeg tegelijkertijd uiteenlopende en soms zelfs tegenstrijdige meningen over. In veel kwantitatief onderzoek wordt de onderzochten echter via uni-dimensionele meetinstrumenten homogeniteit juist opgelegd. Mensen kunnen dan alleen maar in meer of mindere mate met iets instemmen.

Een probleem van afstandelijke meting is ook dat operationalisering vaak geen beredeneerde en getoetste keuze van de onderzoeker is. Soms blijft de operationalisering hangen bij een traditie die vanwege haar vanzelfsprekendheid niet meer wordt beproefd. In survey-onderzoek worden routineus vaak dezelfde operationalisering in het spel gebracht. Zulke sociologen laten zich meer leiden door staande onderzoekspraktijk dan door de mensen die men onderzoekt. Een voorbeeld is Schinkel's (2007: 143) verwijt aan Van Tubergen dat hij het begrip 'integratie' ongetheoretiseerd invoert en 'direct overgaat op zijn indicatoren van integratie'. Het probleem wordt zichtbaar in een onderzoek van Van den Berg (2007). Zij merkt op dat Marokkaanse vrouwen in Nederland een ander idee hebben van sociale mobiliteit. Zij denken niet alleen aan de in stratificatiesociologie dominante indicatoren van mobiliteit: stijgen op de beroeps- en inkomensladder, maar hanteren ook andere: grotere zelfredzaamheid bijvoorbeeld.

In internationaal onderzoek komen daar verschillen in operationalisering nog bij. Dit probleem kan worden geïllustreerd met de meting van religie in Van Tubergen's (2005: 121) dissertatie. In zijn databestand blijken de vragen daarover in de verschillende surveys anders gesteld.¹⁸ In de ene is de vraag 'What's your religion?', in een andere 'What is your religious preference?', in weer een andere 'Do you think of yourself as part of a particular church or denomination?' en in nog weer een andere 'Do you think of having a religion or faith?' De notoire invaliditeit van de vraag naar iemands religie wordt met deze diversiteit aan operationalisering vergroot.^{19,20}

Afstandelijke meting gaat ook vaak gepaard met validiteitsproblemen: is wat je meet datgene wat je denkt te meten? Nu sociologen steeds meer gebruik maken van datasets en registraties, kan de validiteitsvraag vaak niet eens meer worden gesteld. Wie op zoek gaat naar validiteitstoetsen in recent sociologisch onderzoek komt dan ook nagenoeg zonder buit thuis.²¹ Het wordt dan verleidelijk de data maar voor de werkelijkheid aan te zien. Het is de overtuiging van de onderzoeker die dan telt.

Tenslotte is afstandelijke meting relatief ongevoelig voor sociale verandering. Onderzoekers voeren vaak dezelfde categorieën in, alsof de realiteiten waar deze naar verwijzen niet aan verandering onderhevig zijn. Begrippen en meetinstrumenten worden al te gauw standaard en blijven onveranderd in onderzoek functioneren. 'Gehuwd' blijft gehuwd, terwijl de betekenis ervan is veranderd. Dat leidt tot 'naturalisering': het proces waarin een sociaal verschijnsel tot een eenduidig feit wordt, als ware het een natuurfeit (zie: Giddens 1984: 180; Nijhof 1998b).

Met afstandelijke meetprocedures wordt het zicht op de sociale werkelijkheid dus belemmerd. Hoe verder sociologen zich achter gestandaardiseerde meetprocedures terugtrekken, hoe meer zij de voeling met de werkelijkheid die zij onderzoeken verliezen en de complexiteit en heterogeniteit ervan ontkennen. Vragen van overeenstemming tussen meting en werkelijkheid raken op de achtergrond. Vragen van dataverwerking gaan dan overheersen. Zo'n sociologie rust op lemen voeten.

5 *Afstandelijke analyse*

Afstandelijke data leiden tot afstandelijke analyse. De data worden geanalyseerd ver verwijderd van de sociale werkelijkheid van de onderzochten. Computeranalyse laat maar een pover contact met de sociale werkelijkheid toe. De afstandelijkheid wordt nog vergroot als de beschikbare computerprogrammatuur de analyse bepaalt. Nu geavanceerde methoden van dataverwerking onder handbereik van de pc-gebruiker zijn gekomen, loopt dat vaak uit in het gebruik van standaardprogramma's. Voor veel kwantitatieve sociologen lijkt multipele regressie nu zo'n standaard. Relatief weinig wordt gebruik gemaakt van kennelijk minder bereikbare technieken als (causale) modelanalyse. Daarom misschien toont Van Tubergen weinig aandacht voor het procesmatige van integratie. Het blijft dan meestal bij de constatering van verbanden tussen variabelen op grote afstand van alledaagse integratieprocessen. Waarop heeft bijvoorbeeld een correlatie tussen kenmerken van het land van herkomst en integratie in het land van bestemming betrekking (p. 157)? Om te achterhalen welke processen achter zulke correlaties schuil gaan, zijn data nodig die dicht bij deze processen liggen en onderzoeksmethoden die de complexiteit van deze processen tot uiting kunnen laten komen.

6 Afstandelijke interpretatie

Afstandelijke analyse leidt bijna onvermijdelijk tot afstandelijke interpretatie. Zo zoekt Van Tubergen (2005) voor zijn bevinding dat een hogere graad van onderdrukking in het land van herkomst van migranten samenhangt met een lagere graad van arbeidsparticipatie in het land van bestemming een verklaring in de veronderstelling dat deze migranten om niet-economische redenen zijn gevlucht (p. 156). Dat zou kunnen. Maar het blijft toch de vraag of zo'n afstandelijke interpretatie kan gelden voor zulke uiteenlopende migranten als Somaliërs, Irakezen, Iraniërs en Tsjetsjenen. Betreft het bovendien wel altijd politieke vluchtelingen als zulke landen in het spel zijn? Afstandelijk onderzoek gaat gauw gepaard met te vergaande en te generale interpretaties. Zij vergen nabijer onderzoek.

Nastrevenswaardige nabijheid

Wat kan worden gedaan om deze afstandelijkheidsproblemen in sociologisch onderzoek te verkleinen?

1 Niet alleen toetsing, maar ook ontwikkeling van theorie

Wat onderzoek dichterbij de mensen kan brengen, is de status van theorie veranderen. Veel onderzoekers laten de ontwikkeling van theorie aan theoretici over. Zo'n gebruik van theorie heeft echter een beperkende invloed op onderzoekers. Onderzoek wordt dan louter toetsing van theorie. Dat heeft de sociologie veel slaafs onderzoek opgeleverd. Zij leidt heel weinig tot bijgestelde theorie, bijna nooit tot de verwerping ervan, en zelden tot de ontwikkeling van nieuwe.

Beter is het dan theorie in directe samenspraak met de data te ontwikkelen. Dat gebeurt bijvoorbeeld met de *grounded theory*-methode die in het kwalitatief sociologisch onderzoek is ontwikkeld.²² Begrippen en theorieën worden daarin in directe confrontatie met de sociale werkelijkheid gevormd en ontwikkeld (zie: Boeije 2007; Hak 2007). Zo kunnen vondsten onmiddellijk in nieuwe theorie worden omgezet. Zo komt theorie dichterbij de sociale werkelijkheid en wordt onderzoek ook ontwikkeling van nieuwe theorie.

2 Beschrijvend (voor-)onderzoek

Ook beschrijvend onderzoek kan nuttig voorwerk leveren. Zo kunnen sociologen pogen een genuanceerd beeld te verwerven van de sociale realiteit die zij tot voorwerp van hun onderzoek nemen. Zij laten er zich door confronteren. Onderzoekers zitten dan dicht op de sociale werkelijkheid. Dat is mooi

te lezen in de dissertatie van Turpijn (2008) over het functioneren van parlementsleden in de eerste jaren van de Tweede Kamer onder Thorbecke's grondwet. De geschiedschrijving daarvan blijft 'tot nu toe verwijderd van wat ter plekke gebeurde', schrijft hij (p. 19). Juist in zijn beschrijving van hoe parlementsleden in de eerste jaren te werk gingen, laat hij zien hoe het functioneren van het parlement langzamerhand gestalte kreeg.

Beschrijvingen kunnen ook het beeld van de sociale werkelijkheid differentiëren en zo tot onverwachte ontdekkingen leiden. Zo kunnen zij vervolgonderzoek richting geven.

3 Kijken en luisteren als methode van dataverzameling

Afstandelijkheidsproblemen kunnen ook worden verkleind door het onderzoek – zeker in eerste instantie – dichterbij te situeren bij de mensen waar het om gaat en dichterbij de betekenissen die zij toekennen aan wat de onderzoeker denkt te onderzoeken, dichterbij hun praktijken. Dat betekent kijken en luisteren naar wat mensen zeggen en doen en zo mogelijk participeren aan hun leven.

Wat deze nabijheid uitmaakt, ervoer ik toen ik zelf ziek werd. Als medisch socioloog had ik me 35 jaar met ziekte beziggehouden. Veel van wat ik al die jaren over ziek-zijn had gelezen en gedacht moest ik bijstellen toen ik mezelf en de artsen en verpleegkundigen van nabij bezig zag, zo zeer dat ik er een boekje over ben gaan schrijven (Nijhof 2001). Een klein voorbeeld van het nieuwe dat ik zag. Er wordt in de medische sociologie onderzoek gedaan naar slechtnieuwsgesprekken. Maar ik wist al dat ik kanker had voordat er door de arts een woord was gesproken. Na zijn onderzoek kneep de arts me in het voorbijgaan in mijn arm. Toen wist ik genoeg. Kennelijk vergaten wij medisch sociologen dat er veel non-verbale communicatie in het ziekenhuis is. Dat is begrijpelijk. Wij leven in een talige wereld. Maar het maakt het niet minder problematisch dat bijna al ons onderzoek op talige uitingen is gebaseerd.

Niet alleen kijken, maar ook luisteren kan ons verder helpen. Vragenlijstonderzoekers luisteren naar antwoorden op vragen die zij zelf hebben bedacht. Tijdens mijn ziekte ervoer ik mijn ziekte toch wat anders dan ik in al die literatuur over ziektebeleving had gelezen. Nergens las ik over het verlies aan argeloosheid dat mijn leven in de eerste tijd van de ziekte zo kenmerkte. Sociologie bestaat bij de gratie van het vanzelfsprekende – zonder vanzelfsprekendheid is er geen samenleving en dus ook geen sociologie – maar juist vanwege die vanzelfsprekendheid besteden wij er in ons onderzoek zo weinig aandacht aan. Daarom missen wij het verlies van argeloosheid dat meer zieken dan ikzelf zullen ervaren. Het ongestuurd luisteren naar mezelf bracht mij daar.

Deze nabijheid kan ook binnen survey-onderzoek worden nagestreefd. Bijvoorbeeld door niet vooraf vragenlijsten te ontwerpen naar eigen ideeën

en theorieën, maar eerst mensen uit de populatie van het onderzoek met open vragen aan het woord laten. Zo kunnen minder afstandelijke vragenlijsten worden ontworpen, en verkrijgen de vragen en dus de antwoorden een grotere realiteitswaarde. Nog beter is het beeld- en geluidsopnames te maken van wat mensen in *real-life*-situaties doen en zeggen. Door opnames te maken – bijvoorbeeld op plaatsen waar oude en nieuwe Nederlanders elkaar ontmoeten – krijgen onderzoekers een realistischer beeld van hun onderwerp van onderzoek. Vraagstelling en onderzoeksopzet kunnen er door worden gestuurd.

Vaak biedt kijken en luisteren zelfs een beter alternatief dan mensen te ondervragen aan de hand van vragenlijsten. Als nog onduidelijk is wat het probleem is, als onderzoekers nog niet weten wat er eigenlijk in een bepaald domein gebeurt, als het te onderzoeken fenomeen complex is, is kijken en luisteren het meest opportuun. Dat liet Paulle (2005) zien in zijn studie van jongeren op twee achterstandsscholen, en heeft De Jong (2007) laten zien in zijn onderzoek van delinquent groepsgedrag van Marokkaanse jongens op straat.

4 *Kwalitatief vooronderzoek*

Kwalitatief vooronderzoek kan de kwantitatieve onderzoeker helpen de afstand tot de sociale werkelijkheid te verkleinen. Mensen kunnen dan zonder theoretische vooroordelen worden waargenomen. In verhalen kunnen zij vrij aan het woord worden gelaten.²³ Verkennend onderzoek in de vorm van (participerende) observatie en open interviews kan zulke onderzoekers leren waar zij naar moeten zoeken. Zo kunnen theorie en de inrichting van het onderzoek op direct waargenomen realiteit worden afgestemd.²⁴ Dit vond ik mooi geïllustreerd in een bespreking die ik meemaakte over mogelijke hypothesen voor een onderzoek naar lichamelijke beweging in het leven van allochtone jongeren. De onderzoekster vertelde over open interviews die zij met een aantal van deze jongeren had gevoerd. Een Marokkaanse jongen vertelde haar niet te begrijpen dat zijn buurman op zijn fiets naar zijn werking, terwijl er een BMW voor zijn deur stond. Zo'n directe confrontatie met het veld van onderzoek is denk ik van groter belang voor de inrichting van het onderzoek dan de suggesties voor bruikbare theorieën waar deze onderzoekster om vroeg. Zulke directe ervaringen klinken echter maar weinig door in de meetinstrumenten die in survey-onderzoeken worden gebruikt.

5 *Kwalitatief onderzoek*

Afstandelijkheid kan het best worden bestreden in kwalitatief sociologisch onderzoek.²⁵ Kwalitatieve methoden brengen onderzoekers dicht bij de sociale werkelijkheid. Door nabije waarneming kunnen onderzoekers differen-

tatie waarnemen en zien en horen zij iets van de context waarin handelingen worden verricht en uitspraken gedaan.²⁶ Bij kwalitatieve technieken als observatie en participerende observatie staan de onderzoekers met de neus op de feiten; in verhalen kunnen de onderzochten hun impressies en ervaringen ongestuurd verwoorden.

Zo kunnen sociologen ook binnendringen in instituten waar kwantitatieve sociologen meestal alleen de input en output van onderzoeken, vaak op grond van data die door de instellingen zelf worden geproduceerd. Dat is bijvoorbeeld in de kwantitatieve onderwijssociologie het geval als daar instroom en uitstroom – inclusief voortijdige verlating – wordt onderzocht, maar wat er binnen scholen gebeurt ononderzocht blijft.

De invloed van kwalitatief onderzoek op de ontwikkeling van de sociologie is mooi te zien in de Nederlandse medische sociologie. Daarin was een tijdlang afstandelijk kwantitatief onderzoek dominant. Dat veranderde toen deze sociologen gingen luisteren naar wat gezondheidszorgers en patiënten werkelijk tegen elkaar zeiden (Ten Have 1987; Hak 1988), toen zij zieken in open interviews verhalen lieten vertellen hoe zij met hun geneesmiddelen omgingen (Verbeek-Heida 1992), toen zij keken en luisterden naar wat in ziekenhuizen werkelijk gebeurde (The 1999), toen zij mensen vrij lieten vertellen over hun omgang met personen met een psychische stoornis (Kofman 2005), of toen zij chronisch zieken in levensverhalen over het leven met hun ziekte lieten vertellen (Nijhof 1995, 2004).²⁷

De afstand wordt het meest vergaand overbrugd als de data de werkelijkheid zelf uitmaken. In de conversatieanalyse en in sommige vormen van tekstsociologische analyse bestaan de data uit de taal die in sociale praktijken werkelijk wordt gebruikt. Deze methoden zijn met name van belang voor onderzoek van praktijken die vooral uit taal bestaan, zoals psychotherapie (Davis 1988; De Boer 1994). Maar ook als praktijken uit meer dan alleen taal bestaan, kan het onderzoek van de taal die in die praktijken werkelijk wordt gebezigd ons dichterbij de sociale werkelijkheid brengen dan met interviews mogelijk zou zijn. Dat blijkt bijvoorbeeld in onderzoeken van huisartssprek-uorgesprekken (Ten Have 1987).

Natuurlijk kunnen ook kwalitatieve onderzoekers bedot worden door mensen die zij onderzoeken, worden afgehouden van dingen die zij niet mogen zien of horen, selectief waarnemen en blind raken voor dingen die buiten het directe gezichtsveld vallen. Maar zij kunnen toch dingen waarnemen die met voorgeprogrammeerde interviews nauwelijks kunnen worden achterhaald. Dat is bijvoorbeeld te lezen in kwalitatief onderzoek naar euthanasievragen in een ziekenhuis (Pool 1996; The 1997) en naar de wijze waarop de beslissingen van gezondheidszorgers over te vroeg geboren kinderen tot stand komen (Vermeulen 2001).

Met kwalitatieve onderzoeksmethoden wordt de complexe sociale werkelijkheid toegankelijker. Zij kunnen al te vergaande vereenvoudiging en

voorbarige veronachtzaming voorkomen. Het empirisch karakter van de sociologie kan erdoor worden vergroot.²⁸ Het kan ook bijdragen aan een meer innovatieve sociologiebeoefening, waarin onderzoekers theorie ontwikkelen.

5 *Institutionele nabijheid*

Sociologie kan ook institutioneel dichterbij de alledaagse sociale werkelijkheid worden gebracht.²⁹ Organisatie op regionaal en stedelijk niveau zou de sociologie dichterbij de werkelijkheid van alledag brengen. Sociologen zouden met onderzoek kunnen inspelen op actuele lokale gebeurtenissen en zo de sociologie minder afstandelijk en meer dienstbaar maken aan lokale probleemoplossing.

Conclusie en discussie

Voorals in twee stromingen in het Nederlandse sociologische onderzoek, het historisch-sociologische en het kwantitatieve, staat de onderzoeker op betrekkelijk grote afstand van het concrete sociale leven. Deze afstandelijkheid wordt in de hand gewerkt door afstandelijke theorie. De verschijnselen die worden onderzocht zijn vaak op afstand van de onderzoeker gesitueerd, de data zijn afstandelijk, het contact met de sociale werkelijkheid verloopt bemiddeld: via vragenlijsten, interviews op afstand afgenomen, al bestaande databestanden, of via documenten en secundaire bronnen. Ook de meetprocedures tonen tekenen van afstandelijkheid. Vragen van validiteit verdwijnen naar de achtergrond ten faveure van die van significantie, verklaarde variantie en aanneemelijkheid. Daardoor worden ook de analyse en interpretatie afstandelijke bezigheden. Sociologie wordt zo een globaliserende wetenschap die het zicht dreigt te verliezen op de complexiteit, de heterogeniteit en de veranderende aard van de sociale werkelijkheid.

Deze ontwikkeling trekt op zijn beurt sociologen aan die zich bij voorkeur ophouden achter een pc met databestanden en statistiekprogramma's, in studerkamer en bibliotheek. In deze ontwikkeling raken sociologen verwijderd van de werkelijkheid die het object van hun wetenschap is. Heel weinig observeren zij en nog minder participeren zij aan het samenleven dat zij onderzoeken. Deze afstandelijkheid brengt deze sociologen een zekere blindheid voor het alledaagse samenleven. Zij maakt sociologie tot bureausociologie.

Afstandelijk onderzoek leidt er ook toe dat sociologen een sociaal geïsoleerd bestaan leiden. Zij hebben alleen nog directe voeling met die compartimenten van het samenleven waarin zij zelf verkeren: mensen van gelijke status, mensen met dezelfde vormen van participatie, mensen met dezelfde financiële mogelijkheden en dezelfde voorkeuren. Sociologen raken zo ver-

wijderd van het niet-eigene in de samenleving. Zo worden 'kloostersociologen' gevormd, verweven in het net van gewoonten en waarden van de eigen sociale categorie.

Het directe onderzoekscontact met vreemden lijkt nog vooral voor aankomende sociologen weggelegd. Dat is te zien in de dissertaties van jonge promovendi. Zij zijn het vaak nog die zich als sociologisch voetvolk al participierend en observerend bewegen buiten hun eigen kringen. Zij maken nog contact met het samenleven buiten de eigen leefwereld. Zo dreigt een gestratificeerde sociologie te ontstaan: gevorderde sociologen die jongeren op afstand begeleiden bij hun empirisch onderzoek en zich zelf vooral richten op afstandelijke analyses van sociale werkelijkheden.

Om deze ontwikkeling te keren moet de sociologie methodisch en praktisch meer in verbinding worden gebracht met 'de straat'. Dat proces is al waarneembaar in de medische sociologie. Het wordt tijd dat dit in Nederland op ruimer schaal gebeurt.

Sociologieopleidingen zouden daarvoor minder uitsluitend op één vorm van dataverzameling en data-analyse gericht moeten worden. Als de combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek de sociologie verder kan brengen, dient elke opleiding in beide training te verschaffen. Met minder afstandelijk onderzoek kan dan worden voorkomen dat sociologie zich ontwikkelt tot een wetenschap op lemen voeten.

Noten

1 Een door zulke theorie gedomineerde sociologie is bijna per definitie afstandelijk. Zo'n gedistantieerde sociologie kent op zijn beurt aan theorie een grote plaats toe.

2 Menig oudere socioloog is daar mee opgevoed. Het enige empirische onderzoek dat deze *distanticus* schijnt te hebben verricht is dat naar de rol van zieken. Het deel van zijn magnum opus daarover munt dan ook uit door precisie en is bovendien nog steeds opportuun in de medische sociologie (Parsons 1952: 436-439).

3 Dassen (2005: 232-233) bijvoorbeeld komt in zijn recensie van *Studies over de Duitsers* van Elias tot het verwijt van afstandelijkheid: 'Elias denkt in dit boek vaak in toch wel erg grote lijnen en structuren, en laat zich weinig gelegen liggen aan het vele historisch onderzoek en aan de rijkdom van het verleden, dat veel complexer en minder eenduidig is dan hier wordt voorgesteld. Met name de zeer brede historische verbanden van eeuwenlange moeizame staatsvorming zijn een wel erg ruime jas voor een beter inzicht in de bijzondere gebeurtenissen in Duitsland in het tweede kwart van de twintigste eeuw.'

4 Voor zo'n historische lezing van documenten, zie: Nijhof (2003: 109-124, 125-139).

5 'Ik hield mij verre van de archieven en richtte me in plaats daarvan op secundaire bronnen en – indien beschikbaar – op tertiaire geschriften van historici en sociale wetenschappelijke auteurs die zelf reeds een zekere mate van sociologische ordening hadden opgelegd aan de overvloed van monografisch materiaal.' (De Swaan 1988: 9).

6 Zie voor deze kritiek op de historische sociologie en een discussie daarover: Nijhof (1989) en Wilterdink (1989).

7 Zie ook: Timmermans (2006).

8 Zo opperen Van Tubergen en Ultee (2000: 179) de mogelijkheid dat wreedheid van gevangenisbewaarders ten opzichte van politieke delinquenten zou kunnen zijn toegedeckt door moord voor zelfdoding te laten doorgaan.

9 Van Tubergen en Ultee (2000: 178) citeren Kruyt die er op wijst dat door toedoen van familie en artsen een zelfdoding in een andere categorie kan terecht komen.

10 Dat deden zij eerder niet toen zij de zelfdodingen onder politieke delinquenten onderzochten. Toen stelden zij de kwaliteit van hun data uitvoerig ter discussie, zij het dat zij vooral ingingen op de kwestie van onderrapportering, en minder op de systematiek van de vertooggeleide interpretaties van de mensen die er bij betrokken zijn, zoals Atkinson voor Engeland deed.

11 In dit geval door het Algemeen Documentatieregister van de Justitiële Documentatiedienst van het Ministerie van Justitie.

12 In ander onderzoek nemen Blokland en Nieuwbeerta (2004) zelfrapportagegegevens in hun onderzoek op. Maar zij zeggen zelf dat dat geen 'ware maat voor het criminele gedrag' oplevert (p. 239).

13 Wolters en De Graaf (2005: 153) zijn opvallend kritisch over criminaliteitsonderzoek op grond van registratiedata. Zij melden dat deze alleen betrekking hebben op 'strafbare feiten waarvan proces-verbaal is opgemaakt' en dus 'afhankelijk zijn van het opsporingsbeleid van de politie' en van 'het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie.' Weliswaar stellen zij dat er verbeteringen in de registratie zijn doorgevoerd: de procedures voor 'automatische registratie' zijn verbeterd, de overheid 'heeft geprobeerd het publiek te motiveren om meer aangifte te doen', maar zij melden ook dat er 'een zekere moeheid bij het publiek kan optreden om aangifte te doen' (p. 155). Ondanks hun kritiek gaan zij vervolgens toch over tot een internationale vergelijking van criminaliteitscijfers.

14 De Jong-Gierveld (2001) en Peschar (2001) uitten deze kritiek op registratiedata die in het SCP rapport van 2000 worden gebruikt.

15 In de latere psychiatrische sociologie was dat een argument voor een benaderingswijze waarin niet meer van geregistreerde data werd gebruik gemaakt, maar bevolkingsonderzoek werd geëntameerd waarin steekproeven uit de bevolking op psychische gezondheid werden onderzocht. Zie bijvoorbeeld de studies van Srole e.a. (1956) en later die van mijzelf (Nijhof 1979).

16 Het is trouwens überhaupt al kwestieus dat het interview zo'n grote vlucht heeft genomen in de sociologie, meer dan in enige andere menswetenschap. De grote nadruk op individuele interviews in de sociologie is een gevolg van een geatomiseerde visie op de samenleving van de sociologen die deze methode propageren of praktiseren. Interferentie door anderen in interviews, bijvoorbeeld, wordt in de sociaal-wetenschappelijke methodologie-literatuur in de regel als een storende factor gezien die zo veel mogelijk vermeden moet worden. In mijn onderzoek onder chronisch zieken werd een paar keer door de partner aan het interview deelgenomen. Het bleek dan voor de interviewers moeilijk op een individueel interview aan te dringen. Zij ervoeren de ziekte gezamenlijk. Ook hun verhaal daarover werd daardoor een gezamenlijke onderneming.

17 In *Mens & Maatschappij* is bijna geen artikel meer te vinden dat niet op door anderen samengestelde datasets is gebaseerd.

18 Combinatie van datasets wordt door anders zo precieze onderzoekers soms wonderlijk onbezorgd geaccepteerd. Zo karakteriseert Van de Werfhorst (2005: 31) de combinatie van surveys in de Netherlands Social Mobility File alleen als 'geschikt voor mobiliteitsonderzoek'. En Dronkers en Robert (2004: 176) melden over de database die zij gebruiken voor hun onderzoek: 'althoewel men kan twijfelen', zijn het de 'meest betrouwbare en geldige data'.

19 De Graaf en Te Grotenhuis (2005: 156) citeren Eisinga en Felling die constateren dat de antwoorden op twee verschillende vragen variëren. De vraag 'Beschouwt u zich als lid van een kerk, zo ja welke is dat?' levert minder kerkleden op dan de vraag 'Van welke kerk bent u lid?' De Graaf en Te Grotenhuis veronderstellen dat bijvoorbeeld katholieke randkerkelijken op de laatste vraag eerder bevestigend zullen antwoorden.

20 Bij onderzoek met behulp van buitenlandse databestanden komt daar nog een probleem bij. Zij zijn meestal tot stand gekomen via surveys met vragen in verschillende talen. Vragen in verschillende talen aan elkaar gelijk stellen, kan bezwaarlijk zijn. Een vertaald woord heeft vaak andere connotaties en soms zelfs is er helemaal geen equivalent voor in het Nederlands, zoals voor de Engelse woorden *illness* en *disease*.

21 Zeker bij wat in de psychologie gebruikelijk is.

22 Zie voor een eerste Nederlandse inleiding: Wester (1987).

23 Voor een introductie in de methode van levensverhaalonderzoek, zie: Nijhof (2000).

24 Ook Engbersen (2005) pleit in zijn lezing voor de KNAW-conferentie over de toekomst van de sociologie voor 'intellectuele mobiliteit tussen sociologen die kwalitatieve en kwantitatieve methoden gebruiken'. Hij wijst er op dat deze momenteel nog beperkt is door de 'achterhaalde stereotypen die over en weer bestaan'.

25 Er is inmiddels een hele reeks monografieën van kwalitatief sociologisch onderzoek verschenen, maar deze vormen eerder een eilandenrijk dan een reeks samenhangende studies waarin naar voortgang in theorie-ontwikkeling en groeiende empirische kennis wordt gestreefd.

26 Zoals dat in het begin van de kwantitatieve sociologie het geval was, worden ook in de kwalitatieve sociologie in Nederland eerst vooral de methoden van kwalitatief onderzoek beschreven in inleidingen als die van Maso (1987), Wester (1987), Swanborn (1996), Wester en Peters (2004), Ten Have (2004) en in het forum voor kwalitatieve methodologen: het tijdschrift *Kwalon*.

27 Deze ontwikkeling lijkt ook in de onderwijs- en arbeidsmarktsociologie op gang te komen, getuige het proefschrift van Paulle (2005) naar patronen van angst en intimidatie op scholen voor achterstandskinderen en het experimentele quasi-participerende onderzoek van Dolfin en Van Tubergen (2005) naar discriminatie van Marokkanen op de arbeidsmarkt.

28 Soms worden aan kwalitatief onderzoek terecht eisen gesteld van geldigheid, betrouwbaarheid, repliceerbaarheid en documentatie van de wijze waarop de data zijn gegenereerd (Arts 2001), maar wordt al te vanzelfsprekend aangenomen dat survey-onderzoekers in de regel aan deze eisen voldoen.

29 Nu vindt die organisatie vooral op nationaal vlak plaats, in instituten als het CBS, het SCP, het ITS, het NIDI en het RIVM.

Literatuur

- Arts, W. (2001) De toekomst van de sociologie. *Mens & Maatschappij* 76 (2) 84-86.
- Atkinson J.M. (1978) *Discovering suicide*. London: MacMillan.
- Berg, M. van den (2007) 'Dat is bij jullie toch ook zo?' Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen. Amsterdam: Aksant.
- Blokland, A. en P. Nieuwbeerta (2004) Crimineel gedrag over het leven. *Mens & Maatschappij* 79 (3) 233-263.
- Boer, F. de (1994) *De interpretatie van het verschil; De vertaling van klachten van mannen en vrouwen in de RIAGG*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (diss).

- Boeije, H. (2005) *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Boeije, H. (2007) Wat kun je met de gefundeerde theoriebenadering? *Kwalon* 2 (3) 13-18.
- Bulmer, M. (1984) *The Chicago school of sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dassen, P. (2005) Recensie van Norbert Elias' 'Studies over de Duitsers'. *Sociologie* 1 (2) 231-233.
- Davis, K. (1988) *Power under the microscope*. Amsterdam: Foris.
- Dolfing, M. en F. van Tubergen (2005) Bensaïda of Veenstra? *Sociologie* 1 (4) 407-422.
- Douglas, J. (1972) *The social meanings of suicide*. Princeton: Princeton University Press.
- Dronkers, J. en P. Robert (2004) De effectiviteit van openbaar en bijzonder onderwijs. *Mens & Maatschappij* 79 (2) 170-192.
- Engbersen, G. (2005) Een eeuwige jeugd. *Sociologie* 1 (1) 90-105.
- Faris, R. & H. Dunham (1939) *Mental disorders in urban areas*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society*. Cambridge: Polity Press.
- Graaf, N. D. de, en M. te Grotenhuis (2005) Afnemend geloof in God en toenemend geloof in een hogere werkelijkheid? *Mens & Maatschappij* 80 (2) 143-158.
- Hak, T. (1988) *Tekstsociologische analyse*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (diss.).
- Hak, T. (2007) Theorie toetsen in kwalitatief onderzoek. *Kwalon* 12 (3) 5-12.
- Have, P. ten (1987) *Sequenties en formuleringen; Aspecten van de interactionele organisatie van huisarts-spreekuurgesprekken*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (diss.).
- Have, P. ten (2004) *Understanding qualitative research and ethnomethodology*. London: Sage.
- Jong, J. de (2007) *Kapot moeilijk*. Amsterdam: Aksant.
- Jong, M. de, en W. Schinkel (2005) De verleiding van geweld. *Sociologie* 1 (3) 239-258.
- Jong-Gierveld, J. de (2001) Een hoogvlakte zonder toppen en dalen; Nederland langs de meetlat van Europese prestatie-indicatoren Sociaal en Cultureel Rapport 2000. *Mens & Maatschappij* 76 (2) 143-150.
- Kofman, I. (2005) Omgangsongemak in publieke ruimtes. *Kwalon* 10 (3) 50-75.
- Maso, I. (1987) *Kwalitatief onderzoek*. Meppel: Boom.
- Nijhof, G. (1979) *Sociale ongelijkheid en psychische storingen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit (diss.).
- Nijhof, G. (1989) Over Eliaans historisch-sociologisch onderzoek. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1) 77-88.
- Nijhof, G. (1995) Parkinson's disease as a problem of shame in public appearance. *Sociology of Health & Illness* 17 (2) 193-205.
- Nijhof, G. (1997) 'Response work': approaching answers to open interviews as readings. *Qualitative Inquiry* 3 (2) 169-187.
- Nijhof, G. (1998a) Heterogeneity in the interpretation of epilepsy. *Qualitative Health Research* 8 (1) 95-105.
- Nijhof, G. (1998b) Naturalisering in verklarend en historiserend sociologisch onderzoek. *Mens & Maatschappij*, 75 (1) 47-61.
- Nijhof, G. (2000) *Levensverhalen; Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Nijhof, G. (2001) *Ziekenwerk; Een kleine sociologie van alledaags ziekenleven*. Amsterdam: Aksant.
- Nijhof, G. (2003) *Tekstsociologie; Over de sociale constructie van de sociale werkelijkheid*. Amsterdam: Aksant.
- Nijhof, G. (2004) *Ongewoon ziekenleven*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Parsons, T. (1952) *The social system*. London: Tavistock.
- Paulle, B. (2005) *Anxiety and intimidation in the Bronx and the Bijlmer*. Amsterdam: Dutch University Press.

- Peschar, J. (2001) Het laatste Sociaal en Cultureel Rapport. *Mens & Maatschappij* 76 (2) 151-161.
- Pool, R. (1996) *Vragen om te sterven; Euthanasie in een Nederlands ziekenhuis*. Rotterdam: WYT.
- Schellen, M. van, en P. Nieuwbeerta (2007) De invloed van de militaire dienstplicht op de ontwikkeling van crimineel gedrag. *Mens & Maatschappij* 82 (1) 5-27.
- Schinkel, W. (2005) *Aspects of violence*. Rotterdam: Erasmus Universiteit (diss.).
- Schinkel, W. (2007) *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Kampen: Klement.
- Srole, L. T. Langner, S. Michael, M. Opler en T. Rennie (1962) *Mental health in the metropolis*. New York: McGraw-Hill.
- Stouffer, S. en L. DeVinney (1949) *The American soldier*. Princeton: The Princeton University Press.
- Swaan, A. de (1988) *Zorg en de staat; Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg en Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swanborn, P. (1996) *Case study's*. Amsterdam: Boom.
- The, A. (1997) 'Vanavond om 8 uur ...': verpleegkundige dilemma's bij euthanasie en andere beslissingen rond het levenseinde. Houten / Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- The, A. (1999) *Palliatieve behandeling en communicatie*. Houten / Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Timmermans, S. (2006) *Postmortem: how medical examiners explain suspicious deaths*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tubergen, F. van (2003) Religieuze participatie en geloof van immigranten in Nederland. *Mens & Maatschappij* 78 (4) 331-354.
- Tubergen, van F. (2005) *The integration of immigrants in cross-national perspective: Origin, destination and community effects*. Utrecht: Universiteit van Utrecht (diss.).
- Tubergen, van F., M. te Grotenhuis en W. Ultee (2001) De invloed van religie en godsdienstige samenstelling van gemeenten op de kans op zelfmoord in Nederland. *Mens & Maatschappij* 76 (4) 325-341.
- Tubergen, F. van, en W. Ultee (2000) Zelfdodingen onder politieke delinquenten in Nederland 1944-1947. *Mens & Maatschappij* 75 (3) 176-184.
- Turpijn, J. (2008) *Mannen van gezag; de uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Verbeek-Heida, P. (1992) *De eigen wijsheid van de patiënt*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (diss.).
- Vermeulen, E. (2001) *Een proeve van leven; praten en beslissen over extreem te vroeg geboren kinderen*. Amsterdam: Aksant.
- Werfhorst, H. van de (2005) Diploma-inflatie en onderwijsongelijkheid. *Mens & Maatschappij* 80 (1) 25-47.
- Wester, F. (1987) *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Coutinho.
- Wester, F. en V. Peters (2004) *Kwalitatieve analyse*. Muiderberg: Coutinho.
- Wilterdink, N. (1989) De maatschappij als tekst. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1) 89-104.
- Wolters, W. en N. D. de Graaf (2005) *Maatschappelijke problemen*. Amsterdam: Boom.